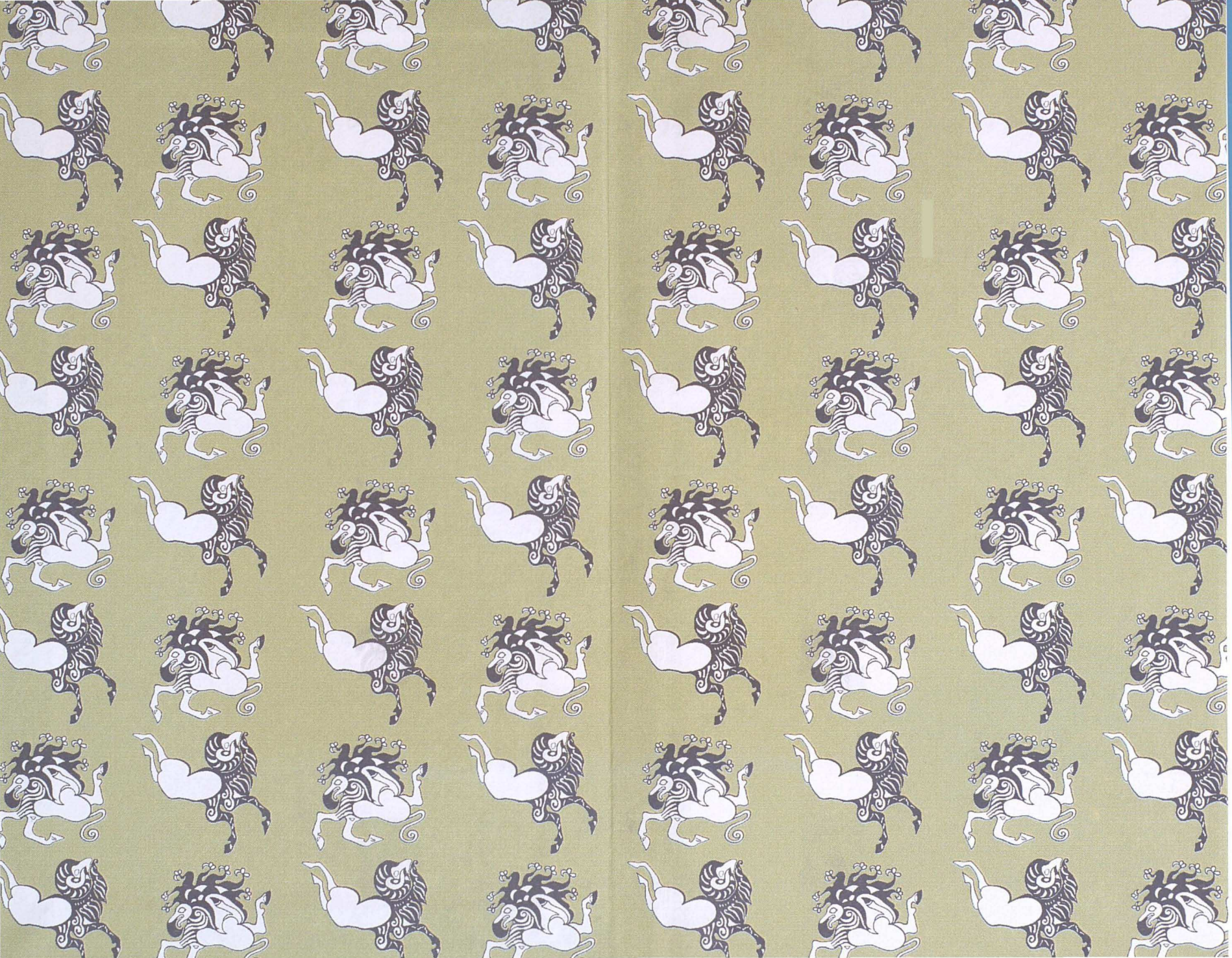


Л 2006

6533K

ЖҮЗ ТҰНҒЫШ







ЖҮЗ
ТҰҢҒЫШ

2-кітап



Алматы
“Жалын баспасы”
2005

ББК 63.3 (5 Қаз)
Ж 85

**Қазақстан Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт министрілігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр**

**Ж 85 Жүз тұңғыш. Жинақ. 2-кітап. Құраст. – Бексұлтан
Нұржекеұлы. – Алматы: “Жалын баспасы” ЖШС, 2005. –
352 бет.**

ISBN 9965-693-28-5

Бұл жинақ – қазақ халқының өміріне, тарихы мен мәдениетіне, ғылымы мен экономикасына қатысты әр саланы игеруге, ашуға, дамытуға тұңғыш із салған қазақ ұл-қыздары туралы жинақ.

Ж $\frac{4702250202-12}{408 (05)-05}$ 12-2005

ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 9965-693-28-5-(к.2)
ISBN 9965-693-27-7

© “Жалын баспасы” ЖШС, 2005

БҮГІНДЕ



ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ

39

*1846-жылы 28-ақпанда туып,
1945-жылы 22-маусымда қайтыс болған*

**Тұңғыш «XX-ғасыр Гомері» атанған қазақ ақыны;
Ешкімнен жеңіліп көрмеген тұңғыш айтыс ақыны;
1938-жылы 15-шілдеде Қазақ ССР Жоғарғы Советінің
тұңғыш сессиясын тұңғыш өлеңмен ашқан ақын;
Қазақстанның тұңғыш жүз жасаған ақыны**

Ұлы Абайдың құрдасы, көзі тірісінде Гомер атанған алып ақын атамыз Жамбыл дүниеге екі рет туып келген адам: тоғыз ай, тоғыз күнде ана құрсағынан туды, тоқсан жасқа келгенде заман құрсағынан тағы бір туды.

Анада алалық жоқ, қай баласын болса да мерзімді күні жарық дүниеге әкеледі. Қазақтың Гомерін туғызу үшін заман тоқсан жыл толғағты.

Көне грек Гомерінің қайда туғанына осы күнге дейін жеті шабар таласады. Қай елден туғаны да осы күнге дейін даулы, қазақ Гомерінің туған елі – Ұлы жүз – Екей. Туған топырағы – Жамбыл тауының баурайы. Болашақ ақынға сол таудың атын қойған. Мүмкін, әкесі Жабайға – балам таудай биік, тастай берік, бұлақты, жылғалы, қыс ықта-сыны болсын, жаз көлеңкелі саясы болсын деген ой келген шығар. Ол арманы қате кеткен жоқ.

Гомер анадан туды ма, ойдан туды ма, ол әлі таласта, қазақ Гомерінің әке-шешесі де мәлім. Бірінші туғанда ана бесігінде өсті, екінші туғанда Отан бесігінде өсті. Тоқсан мен жүз жастың арасындағы он жылда ұлы Жамбыл Гомер

атанды. Оны Гомер атандырған сол Отанның дүние тіршілігін азаттық, теңдік бақыт арнасына түсіруге арналған ұлы істері еді. Жәкең осыны жырлап Гомер атанды.

Ақын Жамбылдың екі рет туғаны да, түрлі заманда жасағаны да, өмірінің ең соңғы жылында бүкіл дүние таныған атақ алуы да – Феномен. Сирек кездесетін, себебін осы күнге дейін ғылым таба алмай қойған сыр. Әсіресе тоқсан жас пен жүздің арасындағы он жылда ақындық дарынның бұрынғысына қарағанда еселеп шарықтап кетуі дүние жүзілік даналардың өмірінен де кездескен емес.

Көбіміз алпысқа толғанда пенсияға көшіп, жетпіске толғанда өмір шекарасының құламасында тұрғандай сезінсек, ұлы Жамбылдың даусы тоқсан жасында шырқап кетті. Бұл жасқа дейін көтерілмеген биігіне көтерілді. Ұлы Отан соғысының тұсында көп ұлтты совет поэзиясында Жамбылдан жоғары көтерілген ақын болған жоқ. Жамбыл даусы күркіреп шықты. Жамбыл сөздері жау жүрегіне оқ болып қадалды. Жамбыл сөздері жоғары командованиянің әмірімен қатар Смольныйдың қабырғасына ілінді. Бұл кезде Жамбыл жүзге таяп қалған еді. Ең алдымен жете түсінер, жете түсіндірер, сыры терең Феномен осы!

Жамбыл өмірге жымия қарап, сынай өскен ақын еді. Оның ойлы көздерінің түбінде қашанда бір сықақ ұшқыны тұратын. Әлденені түсіндіре бастасаң, «Мені бір алжуға айналған шал деп отырсың-ау!» дегісі келгендей, мұрт астынан миығы жымия бастағанын сезуші едің. Айта бастағаныңды іліп әкетіп, өлеңмен өзіңе қайта айтқанда, ақын жүрегінің ыстық жалынына, ой-сезімінің тереңдігіне таң қалатынсың.

Ұлы Октябрь революциясынан бұрынғы жетпіс жылдық өмірінде қазақ халқының тіршілігі оған бір ұйқас-үйлесімі келмей, ойды бұлдыратып тұрған өлеңдей сезілетін сияқты. Ақындармен айтысқанда, әр елдің ішкі-сыртқы тарпаңдығын сынағанда, Жәкең осы жағын жаныштай сөйлейді. Ол бір қисыны қашқан, өз дәстүрінен түзеле алмайтын, өзіндік күш-жігері сарқылып, сал-бөкселенген, «қайран жиырма бес!» деп артта қалған дәуірін көксейтін өмір еді ғой!

Таңқаларлық бір нәрсе – өзімен тұстас ақындардың бірінде азырақ торығу болса, Жәкенде ол жоқ. Түн артында күн барына шектенген емес. Қылыш астында, қыл арқан

мойнында тұрғанда айта алмаған, іркіп қалған сөздері болса қорлана берген, шыңдала берген. Ұлы революция ақынының барлық тұсауын талқандап, тас бұғаудан біржола босатқанда, ағыл-тегіл жыр да жосылып жүре берді. Ғылым аша алмай келген Феномен сырының кілті осында. Феномен сыры ашылады екен.

Ұлы Абай – он тоғызыншы ғасырдың ақыны. Оның құрдасы Жамбыл – жиырмасыншы ғасырдың ақыны. Абай қазақ халқының поэзиясын, тілін, жан-жақты көркем өнерін оң жолға түсірген, тарихи еңбегі бар асқан дана, ұлы ұстаз, қазақ халқының ойын өсіру, сезімін тереңдету, арнамыс, адамгершілік қасиеттерін шыңдау осы ұстазымыздың қолынан өтті. Қазақ ақын-жазушыларының ана сүті мен қанына тараған деп атарлық тәрбиесі Абайдан келеді. Жамбыл болса, ол жаңарған дүниенің, социалистік өмірдің жыршысы. Отан деген – ұлы сөз. Оның айнымас, бұлжымас ірге тасы ұлттар достығында. Ондаған ғасырлар бойында орнынан қозғалмаған ескілік үйіндісі мәңгілік бас иер мұраң емес, сорын. Адам баласына социализм деген бақыт келді, фашизм деген жау келді. Ақын даусы «қорған!» дегенде де, «аттан!» дегенде де дүниені жаңғырықтыру керек. Жәкең даусы осылай шықты. Бір ғана сыр жасаған ақын даусы қарлықпастан кетті. Қызарған, бұлдыраған кәрі көз дүние аударыспағын түгел көріп отыратын сияқты еді.

Ақын болсаң қыздырып айт, қызықтырып айт, жылытып айт, күлдіріп айт, күйдіріп айт! Жел ессін, дария шайқалсын, ой аунақшысын! Қанжардай қадал, оқтай ат, ескілік дүниесі қансырап қалсын!

Бүгжендеме, бұқпантайлама, заман жастарын бұқтырмай өсір, арқаланып өссін. Теңдікке еншілес – бірлікке де еншілес, ерлікке де еншілес – елдікке де еншілес. Жәкең жырларының рухы осында ғой.

Жәкеңнің екінші рет дүниеге келгені 1934-жыл. Сол жылы, жаздыгүні ақындардың бірінші рет үлкен жиыны болды. Басында тозығы жеткен киіз қалпақ, үстінде ақ көйлек, ақ іш киім, жалаң аяғында резенке галош, көк есекке мінген кәрі шал – Жәкең келді.

Ауылға шауып кіретін, ауылдан шыға бере шаба жөнелетін, өнім-өндірісте жұмысы жоқ жалған белсенділер Жәкеңді де біраз жүндеген екен. Көк есегін театр ауласы-

ның түкпіріне байлап, жауырынды келген қызыл көз, еңкек шал жиынға кірді...

Жиынға Жәкеңнен басқа үлкен бір топ халық ақындары да келген, біразы – Орынбай, Шашубай, Доскей, Қуат, Кенен, Қазанғап, Қалқа, атақты Ыбырай ақынның жиені Тайжан, Молдақмет сияқты қу мүйіздер, басқалары – Нартай, Нұрлыбек, Үмбетәлі, Иса сияқты топ жарған дарынды жастау ақындар.

Жәкең сол жиыннан аруақтанып, рухтанып қайтты. Ақын сөзіне үлкен құрмет-қошемет бар екен... Көркем сөз, көркем өнер дегендеріңіз қай елдің болса да бойында қайрат-жігерінің, ой-сезімінің айнасы сияқты көрінеді екен. Ықтай сөйлер, имене берер заман емес, көкірегіңді кере сөйлер, құлаштай серпер заман. Айта алмаған, іркіп қалған, қорлана берген, өткен заманға қимаған сөзің болса айтар кез, айта алар кез. Сөз асылын дүниеге таратар сара жолдар да көбейген.

Осы сапарынан кейін Жәкең жер құртындай жыбыр-лаған көк есекке мінген жоқ, күпшек санды күренге мінді. Жәкеңе ғана жарасар қонымды жылқы еді. Есек мініп жүріп әлемге айқай салу ерсі болар еді. Қазақ ақыны ат үстінде тұрған ғой. Ақын мен ат, ат пен айқай бірге жаралған. Ат үстіндегі Жәкең даусы Алатауымен бірге жаңғырыға шықты. Әлем құлағы жатсырамай тыңдалды. Тоқсанға келген қарт Жәкеңнің қайта туып, қайта жасаған соңғы он жылы осылай басталды. Мұны Феномен демеске болмаса керек.

Жәкеңнің тоқсан жасында қайта туғаны Феномен болса, ақындығының қайта шырқап кеткендігін Феникс арқылы түсінуге болады.

Феникс – құс. Ол – адам ой-сезімінің, барлық асылының, даналығы мен адамгершілігінің мұрагері сияқты. Мыңдаған жыл жасай береді. Өте қалса өртеп, күлін отқа салсаң, қайта тіріліп тұра келеді. Өткен өмірін ұмытпайды. Дүниеде қандай асыл ойлар, білім иелері, әділет иелері болды, көркемдік қазыналары болды – бәрі есінде. Екінші тілмен айтқанда, Феникс адамзаттың өзінің есі дер едім.

Вавилон қызы Фармазонта асқан сұлу екен. Сұлулық тәңірісі Афродитаның Венера-Шолпан бейнесін Пракситель сол Фармазонтаның суретіне, тас мүсіндеріне қарап отырып жасаған, бірақ анағұрлым солғын шығарған... сұлулықпен сұлулықты бейнелеуге болған емес...

Бір кезде Фармазонтаның қолына жиырма жеті мың тоғыз жүз жыл және алты ай жасаған Феникс түседі. Ой-сезімінің, даналықтың, әділеттің ажалы қашан да олақ қолдан келмек. Феникс садақ тарта білмейтін Мысыр патшасының оғына ұшырап өледі. Фармазонга Фениксті өртеп, күлін отқа салған екен. Феникс қайта жаралып тұра келеді...

– Екінші рет туғанға қанша тандансаң, бірінші рет туғанға да сонша тандану керек. .. дүние болмысы туып, өзгеріп, қайта туғанға толы емес пе? – дейді екен Феникс.

– Шынында да, ең танданарлық нәрсе ненің болса да бірінші рет туғаны болу керек. Оның екінші қайталануына жол ашылды емес пе?

Заманалар ауыспағы, жиһангерлер жорықтары талай елдің тағдырына жосыған із қалдырып отырады. Тозығы жеткен заман апатқа ұшырағанда, талай елдің қымбаттысы мен қасиеттісін астына ала құлайды, топырақ астына, күл астына көме құлайды: трек мраморы, Мысыр жазуы, Александрия кітапханасы, көне түрік әліппесі, тағы-тағылар. Бірақ көмген мен көмілгендік біржола өлгендік, өшкендік емес. Жер бетінде ой зираты, даналық зираты жоқ еш жерде. Қай заманда туса да асыл ой өлген емес, поэзия өлген емес. Ой мен өлең балаң, балғын кезеңнен өтіп піскен кезде айналасына ұрығын шашады. Ол ұрықтар ойдан ойға қонып, жетіле түсіп, алдағы белдерден асып кете бермек. Тамыр жайып тарай бермек. Сөзге өлім жоқ. Сөз арқылы тараған ойға өлім жоқ. Оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізер адамның өзінің есі. Соның аты – Феникс, ақындар қойған ат...

Қазақ ақындығының да талай шаң-боранның астында, талай қырғын астында сөніп кеткен кезі бар. Бірақ оның да жер астында қалған тас көмірдей қызынары бар, тұтанары бар, бір кезде қайта тұтанбақ. Өйткені өлең де адамның есінде сақталады.

Жамбыл жырлары маған талай ғасырлар бойында бір тұтанып, бір сөніп, халқымыздың есінде қала берген, тоқсанға келген ақынның жүрегінде қайта тірілген, халқымыздың жыры, өзінің сыры сияқты елестейді. Сондықтан да мақаланың аты «Феномен – Феникс» қойылды (Ғабит Мүсірепов. “Қазақ әдебиеті”, 22.10.71).

* * *

Ұлы Одақтың барлық халықтарының – ақындарының, ашуттарының, бахшыларының – интернационалдық достық хоры қуатты халық жырларын, бүкіл еліміздің тамыр соғысымен үндес, үйлес шырқауы тегін емес, ол хордың ішінде дара дауысты бастаушының бірі – өткен ғасырдың орта шенінен бермен қарай халық творчествосының терең, тұңғыш түбінен тартып, шын мәніндегі халықтық туындының алтын ағыс арнасын алып келе жатқан, халық поэзиясының дана, қарт алыбы – Жамбыл (Мұхтар Әуезов. «Жамбыл және халық ақындары»).

* * *

Жәкеннің өз белінен алты ұл болған: Қожамберді, Қожаш, Аққұлы, Ізтілеу, Алғадай, Тезекбай. Бастапқы екеуі ертерек өліпті. Соңғы тірі төртеуінің екеуі Ізтілеу мен Алғадай армия қатарына алынды. Майданда Алғадайдың көрсеткен ерліктерін айтып бөлім бастығы хат жазғанда, Жәкен аса қуанды.

Жәкен Алғадайды аса жақсы көріп: «Өзге балаларым – бір төбе, бұл – бір төбе», – деп отыратын еді.

1943-жылдың жазында Жәкеннің сол аса жақсы көретін ұлы Алғадайдың ерлікпен қазаға ұшырауы туралы хабар келді. Ауылына барып, бұл хабарды Жәкен Қазақ ССР Жоғарғы Советі Президиумының Председателі бастаған комиссия естіртті.

– Өттең, дүние-ай! – деді ұзақ уақыт сазарып отырып қалған Жәкен, басын көтеріп, – бұл қайғыны қалай көтерем енді? (Сәбит Мұқанов. «Ұлылық сыры»).

Соғыстың дәл алдында, Тбилисиде Руставели тойы өтіп жатқан кез еді.

Не туралы жырлады ол? Ешбір тілмәштің аудармасы керек емес, өйткені жүйе-жүйенді баурап алып, мас қылатын осынау шабыт күші мен шабыт шындығын ешқандай аударма арқылы жеткізуге болмайды. Сөзін түсіне алмадық, бірақ сол бір таңғажайып тамаша, ескен желдей еркін жыр жан-тәніне терең бойлап, әмірлі де әуенді, ақын даусын бір естіген адам өмір-бақи ұмытпайды... Ол бір ғаламат, ақындардың атасы, жыршылардың әкесі Жамбылдың өзі еді.

Егер Жамбыл келмесе, көне заман жыршысы Руставелиге арналған ақындар тойының дәл мұндай сәні болмас еді (Николай Тихонов, «Ақындардың атасы»).

* * *

– Жәкең күлкішіл еді ғой, – деп, Кенекен тағы бір әңгімені бастап кетті, – бір күні екеуміз осы Самсыда Шынжырбай деген мұғалімнің үйіне қондық. Түнімен өлең айттық. Ертеңіне аттанғалы жатқанымызда жұмысқа кетіп бара жатқан бір топ колхозшы әйелдер бұрылып келіп, Жамбылға өлең айтыңыз деп жалынып қоймаған соң, Жәкең домбыра алып былай деді:

«Өлең айтып бер дейді келіндерім,
Келген екен шырағым, келімдерің.
Өлең айтып келінге бермей қойсам,
Сыртқа шығып бұлтитар еріндерін.

Өкसेгенмен келмейді баяғымды,
Қымтап салар кемпір жоқ аяғымды.
Балалар кемпір алып бермей қойды,
Босаңсыды деді ме таяғымды.

Жасымда жорға мініп, сұлу құштым,
Несін мақтан қылайын өткен істің.
Ұзынынан қысқасы озып кетіп,
Мәнісі де болмады-ау бұл байғұстың».

Мұны естіген әйелдер тұра қашты (Мырзатай Жолдасбеков, «Асыл арналар», «Жазушы», 1990. 254-бет).

* * *

Жамбылдан Абайдың алты айлық қана үлкендігі бар. Ескі жыл санауы бойынша жыл басы наурыздан басталады, сонда Абай 1945-жылдың тамызында, яғни жыл ортасында туса, ал Жамбыл сол жылдың аяғында, яғни 1946-жылдың басында ақпан айында, бірақ екеуі де жылан жылы туған. Екеуін Ғабеннің құрдас дейтіні содан (Б.Н).

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ

40

*1866-жылы 25-наурызда туып, 1937-жылы
27-қыркүйекте “халық жауы” деген
жаламен Мәскеуде атылған*

* * *

**Орынборда Алашорда деген атпен алғаш құрылған
қазақ өкілдерінің (Халық кеңесінің) тұңғыш төрағасы;
“Коммунистер манифесін” тұңғыш қазақшаға
аударған қазақ**

* * *

“Қазақ” газетінің сол жылғы (1917 – Б.Н.) 21-қарашадағы санында “Алаш” партиясы программасының жобасы жарияланған, онда: “Алаш” партиясы ғаділдікке жақ, нашарларға жолдас, жәбірлерге жау... Дінге еркіншілік... Салық әркімнің әл-ауқатына, табысына қарай, байға – байша, кедейге – кедейше салынады” деген. Жобаны жасағандар: Бөкейханов, Байтұрсынов, Дулатов, Елдес Омаров, Е.Тұрмұхамедов, Ғ.Жүндібаев, Ғазымбек Бірімжанов...

Ұйымдасып көрмеген қазақ зиялылары бостандық жарияланғаннан кейін алғашқы кезде әрқайсысы әр жақта ұйым ашты, олардың көбі ұйым деген аты болмаса, не істеу керектігін өздері де білмеді, жалпы жергілікті жерде мәдени ағарту жұмыстарынан (сауық кештерін қою, жазба газет шығару, т.с.с.) әрі аспады. Мысалы, Омбыда “Бірлік”, Қызылжарда “Талап”, Ақтөбеде “Жас тілек”, Павлодарда “Ғылым”, Зайсанда “Қазақ жәрдемі” т. б. ұйымдар болды...

1917–1919-жылдар қалың ел үшін аласапыран жылдар болды ғой. Томаға-тұйық жатқан қазақ халқының көпшілігіне түсініксіз азамат соғысы басталды. Біресе қызылы, біресе ағы күш алды. Бәріне де азық, мінеріне ат, жемшөп

керек, бәрі де соларды елден талап етеді. Елде маза жоқ. Сондай жағдайда кейбір халықтар тырбынып автономия жариялады. 1917-жылы желтоқсанда Башқұрт, Түркістан автономиялары құрылды, Сібір сепаратистері Оңтүстік союз автономиясын жариялап, оның басшысы белгілі Потания қазақтарды соған қосылуға шақырып жатты. Солармен қатар қазақтар да автономия жариялау мақсатымен съезд шақырды. 1917-жылы желтоқсан айының 5–13-і күндері Орынбор қаласында өткен бұл съезге облыстардан 89 уәкіл келген, шақырылған қонақтар бар және басқаларымен үш жүздей адам қатысқан...

Сиезде қаралуға қойылған мәселелер: 1. Сібір, Түркістан автономиясы Һәм Юго-Восточный союз; 2. Қазақ-қырғыз автономиясы; 3. Милиция; 4. Ұлт кеңесі; 5. Оқу мәселесі; 6. Ұлт қазынасы; 7. Мүфтилік мәселесі; 8. Народный суд; 9. Аульное управление; 10. Азық-түлік...

Сөйтіп, автономия екі бауырлас халықтан құрылатын болғандықтан, “Алашорда” атанған көрінеді. Автономия жариялауда жұрт екі жақ болып, бір жағы дереу жариялауды, екінші жағы милиция құрып, Түркістан қазақтарын қосып алғаннан кейін жариялауды қолдайды. Бұлар біріне бірі көнбей, ақыры компромиске келіп: бір айдың ішінде әлгі жұмыстарды бітіру, бітпесе де автономия жариялау Алаш ордаға тапсырылсын. Егер осы мерзімнің ішінде елдің басы бірікпесе, онда әркім өз күнін өзі көреді, – деп қаулы алды (“Қазақ” газеті, № 256, 23-декабрь)...

Ал енді, Аханның сөзімен айтқанда, “киіздей шала басып қарпылмаған” Алаштың өзі сол қым-қиғаш заманда құрылмай жатып быт-шығ болып, Шығыс Алашорда, Батыс Алашорда болып, бір бөлегі Торғайда қалып ыдырап аяғынан тозды. Шығыс пен Батыс Алашорда арасында байланыс болмады, өйткені жер шалғай, қолдарында байланыс құралдары жоқ еді. Олар елді сол кездегі аласапыраннан қорғаймыз деп милиция ұйымдастырды, сонда шығыста үш мың, батыста екі мың, Торғайда жетпіс адам болған. Бұрын әскер тәртібін көрмеген, қолдарына қамшыдан басқа құрал ұстамаған, басым көпшілігі сауатсыз қазақ жігіттерінен қапелімде қайдан саналы, сайлы жауынгер шыға қойсын. Батыстағы жігіттер бір қарындары ашқан күні тарап қашып та кетіпті. Оның бер жағында, ақтарға сенім артып жүрген

Алашқа сол ақтардың өзі де кісі есебіне алмай, дұшпандықпен караған көрінеді. Колчактың “Алашты жою керек” дегені көпшілікке мәлім. Әлихан Бөкейханов пен Әлімхан Ермеков “Омбының билеушісіне” (правитель Омский) сөйлесу үшін барғанда, Колчак бұларды қабылдамаған, тек бір полковнигі ғана сөйлескен. Сол жолығудың стенограммасын оқыған басқа бір полковник Әлімханның: “Біз өз атымыздан емес, алты миллион қазақ халқының атынан сөйлейміз” – деген жерінің тұсында: “Громко сказано!” – деп сықақтап жазып қойыпты. (“Алашорда в документах”)...

“Алашты” жамандаған кісілердің “олар ақтармен одақтас болды” дегендегі “одақтастарының” түрі әлгідей. Шындығында, “Алаш” пен ақтардың арасы жақсы болмаған, тек амалсыздан ғана “сен жақсы, мен жақсымен” жүрген. “Алаштың” көздеген мақсаты ағынан да, қызылынан да аулақ, өз алдына бөлініп шығу ғой...

1918-жылы наурыздың аяқ кезінде Жанша мен Халил Москваға барып, қазақ халқына өз алдына автономия беру жөнінде Ленин мен Сталинге сөйлесті, келесі (2-көкек) күні Ленин мен Сталин Семейдегі Әлихан, Халил (Ғаббасов) және Әлімханмен осы мәселе жөнінде төте сым (прямой провод) арқылы сөйлесті. Бірақ бұлардың екі тобының да анық қалай сөйлескені белгісіз (ол жайлы Москвадағы бұрынғы партия архивінде деректер болуға тиіс). Шығыс Алашорданы Колчак 1918-жылы қазан айында, өзіне қараған жердегі басқа автономиялармен қоса жойды. А.Байтұрсынов 1919-жылы 24-шілдеде Кирревкомның мүшесі болып Лениннің қолынан мандат алды. Батыс Алашорданың басшысы Жанша 1919-жылы 21-желтоқсанда Орынбордағы Кирревкомға құпия хат жазып, онда атты казактардың қыспағына қарамастан Алаш солдаттарының қызылдарға қарсы соғыспағанын, қазіргі кезде ақтардың Алашқа анығынан сенбей қарап, қысымын күшейтіп отырғанын, сондықтан Түркістан майданының Оралдағы әскери-революциялық кеңесінің мүшесі Лежава-Мюратпен хабарласып, ақтарға қарсы бірігіп әрекет жасап, қазақ даласын ақтардан тезірек тазартуды өтінгенін хабарлайды, өзара келісіп сөйлесу үшін, ревкомның бір адамын жіберулерін өтінеді...

Сонда “Алашорда” іс жүзінде 1918-жылдың ортасынан 1919-жылдың аяғына дейін, бас-аяғы жыл жарымдай ғана

өмір сүрген. Жоғарыда көрсетілгендей, саны аз, соғысуға тиісті дайындығы, тәжірибесі, жөнді қаруы да жоқ, біреуі мағрибте, біреуі машриқта жүрген шағын күшпен (ол әскер де емес, милиция — шілде айында өткен сиездің қаулысында: дайымы әскер орнына халық милициясы құрылсын деген) жақсы қаруланған миллиондаған Қызыл Армияға қарсы бір дуана адам болмаса, кім қарсы шығар?

Алашорда сол кездегі аса қиын жағдайларға байланысты өлі туған автономия жариялағанда тікелей Русиядан бөлініп шығу жайы сөз болған жоқ, олардың көздегені алдымен, жоғарыда айтылғандай, “ұлттық-жер” яғни национально-территориальная автономия алуды ғана көздеді, ал Русия демократиялық құрама республика болсын деді.

Біздер, қазақтар, дүнияға көзқарасымыздың өрісінің тарлығынан ба, біліміміз бен өмір тәжірибеміздің аздығынан ба, данғаза-даурықпаға құмарлығымыздан ба, көбінесе әр нәрсенің де байыбына бармай, үстірт қарап, елпілдей жөнелеміз, сондайдың себебінен кешегі күндері асыра сілтеуге де дайын тұрдық. Жаппай колхоздастыру, әртүрлі науқан, жоспар орындау кездерінде елдің түбіне көбіне-көп сондай асыра сілтеушілік жетті. Осы “Алашқа” баға беру жөнінде де аз асыра сілтеген жоқпыз. “Алаштың” архиві де дұрыс зерттелген жоқ. Әрине, өткен уақиғаларды, көзі жоқ адамдарды қалай болса солай қаралап жамандай салу онша қиын өнер емес, бұл жағынан аз еңбек еткен жоқпыз. Патшаға, оның отарлау саясатына қарсы күрескен қазақ азаматтары қара бастарының қамын ойлаған жоқ, ел үшін күресті. Олар өз камдарын ғана ойласа, патшадан шен-шекпен алып лауазым иесі болып отыру олардың да қолдарынан келер еді ғой, бірақ олар ондай жолға баспады, туған елінің қамы үшін бейнеті көп ауыр жолды таңдады. Әрине, тап тартысын қолдаған жоқ, ол заманда қазақ ішінде тап тартысының толғағы піскен де жоқ, әр нәрсе өз кезінде болады ғой. Олар, Мағжан аға айтқандай, “адасса, жүз деп адасты”, заманына қарай либералдық бағытта болды.

Революциядан кейін олар кеңес өкіметіне де сенімсіздікпен қарады, сөйлеген сөздерінде, жазған мақалаларында большевиктерге қарсы шығып жүрді. Бірақ кеңес өкіметі оларға кешірім жариялағаннан кейін әр жерде қызмет істеді. Ахаң қазақ тілі заңдарын терең зерттеп оқулықтар, ғылыми

еңбектер жазды, жоғарғы оқу орындарында профессор болып дәріс оқыды; Әлихан Москвада “Шығыс” баспасында жұмыс істеп, орыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударды, “Коммунистер манифесін” де алғашқы аударған сол кісі; Міржақып баспада, газеттерде қызмет істеді, жоғарғы оқу орындарында сабақ берді, оқулықтар жазды; Халил жаратылыс жайында кітаптар, оқулықтар жазды, Ташкентте; Алматыда университеттерде профессор болып дәріс оқыды, ескі ақындардың ел аузында жүрген жырларын теріп, алғы сөз жазып, бастырды...

Кеңес өкіметі Алашорда басшыларына 1919-жылы кешірім жасағанымен, біз кешірім жасамадық, білсек те, білмесек те жамандап келдік. Міне, сот орындары оларды екінші рет ақтап, сол адамдардың талай жыл бойы көміліп жатқан еңбектерімен қалың ел енді ғана танысып жатыр. Қазір ол адамдарға осы заманның өлшемімен де, отызыншы жылдардың көзқарасымен де қарауға болмайды, ол тарихымызға қиянат болады. Алаш басшыларының революциядан кейінгі істерін патша заманындағы жұмыстарынан бөліп қарамай, тұтас алып, ұлт азаттық қозғалысы деп тану керек... (Ғалым Ахмедов. “Алаш “Алаш” болғанда”, Алматы “Жалын”, 1996).

* * *

Сөйтіп, Қазақ мемлекеттігі туралы мәселе қараған жалпы қазақ-қырғыз сиезі 1917-жылы 5-желтоқсанда Орынбор қаласында ашылды. Оған Қазақстанның барлық облыстарынан, сондай-ақ одан тыс жерде тұратын Алтай губерниясы мен Самарканд облысы қазақтарынан және Қырғызстаннан – барлығы 82 өкіл қатысты...

Бұл арада мәселенің мынадай қырына тоқталуға тура келеді. Қазақ автономиясын жария етуге байланысты Қазақстанда сол тарихи кезеңде қалыптасқан саяси жағдайдан жақсы хабардар саясаткерлерді өзара тығыз байланыста мынадай екі мәселенің қинағаны анық. Ол, біріншіден, отаршыл биліктің зорлықшыл саясаты нәтижесінде жергілікті халықтың ұлттық еркіндігіне қарсы құрылған тұзақтың бірі – ғасыр басында-ақ Қазақстан ішкі Ресейден қоныс аударған переселендер келіп орныққан ірі өлкеге айнала бастаған еді. Қазан революциясы қарсаңында

Қазақстан халқының алтыдан бір бөлігін солар құрды. Демек, олардың мүддесін есепке алмай бірден-бір мәселені шешу, әрине, мүмкін емес-тін. Осы ойды білдіріп Әлихан Бөкейханов былай деп көрсеткен еді: “Қазақ болып автономия боламыз десек, алдымызда шешуі қиын бір жұмбақ бар. Орал, Торғай, Ақмола, Семейде көп мұжық бізбен қоныстас; бұл облыстарда мұжық пен қазақ қымқиғаш аралас. Мұжықпен аралас қазақты тастап, ылғи қазақ болып шығамыз десек, қазақ орыста қалады; қазақты бұл жерден көшіріп аламыз десек, бұл қазақ аға қонысынан көшпес, көшсе, ақылсыздық болады; қазақ жерінің ең жақсысы осы мұжықпен аралас отырған жер. Түбінде қазақ ұлты бір автономия бола қалса, іштегі орысты ала кетеміз бе деген үміт. Біздің қазақ ұлтының автономиясы енді тұрмыс халда туысқан автономиясы болар емес; жерге байлаулы автономия болмақ. Ішіміздегі орыс мұны мақұлдайтын көрінеді.

Екіншіден, патшалық билік қоныстанушыларды түрлі жеңілдіктер және көмек беріп, қазақтың құнарлы жерлеріне әкеліп орналастырумен қанағаттанып қойған жоқ, оларды өзінің шығыстағы әлеуметтік-саяси тірегіне айналдыруды көздеді. Ал бұл мақсатқа переселен шаруаларды қаруландырмай жету мүмкін емес еді. Сондықтанда оларға қару берді, сөйтіп жергілікті халыққа қарсы қойып, мерейін үстем етуге тырысты. Қажет жағдайда қара шекпенділер атты казак әскерінің де көмегін ала алатын еді.

Қазақ автономиясын жариялауды кейінге қалдыруды жақтаған Әлихан Бөкейханов бастаған топты қинаған жағдай осы еді. Олар ешқандай да даярлықсыз автономия жариялай қалған күнде іштегі қарулы қарашекпенділер мен төңіректі қоршаған казак атты әскерінің наразылығына қалып, қарусыз қазақты қырып алудан қауіптенді. Сондықтанда бұл топ автономияны игілан етерден бұрын Түркістан қазақтарының келісімін алумен бірге ұлттық әскер құрып және сонымен бір мезгілде іштегі өзге халықтармен келісім жүргізіп, оларды жаңа жағдайға даярлауды мақұл көрді. Бұл сөзсіз өмір талабынан туған астарлы, көрегендік саясат болатын...

Бұдан соң сиезд демократиялық негізде Алашорда — Халық Кеңесі — Төрағасын сайлады. Бұл қызметке үш адамның кандидатурасы ұсынылды. Олар: Әлихан Бө-

кейхан, Бақыткерей Құлманов және Айдархан Тұрлыбаев еді. Жабық дауыс беру нәтижесінде Бөкейхан — 40, Б.Құлманов — 19 және А.Тұрлыбаев 20 дауыс алды. Сөйтіп, көпшілік дауыспен Алашорда — Халық Кеңесінің Төрағасы болып Әлихан Бөкейхан сайланды.

Сонымен сиезд орталық билік — Халық Кеңесі — Алашорда үкіметін, халық милициясын және ұлт қазынасын құру ісіне жете көңіл аударды. Мемлекеттік жүйе алдымен осы мәселелерді шешуден басталатындығы түсінікті. Бірақ сонымен бірге сиезде ең негізгі мәселе ретінде оқу-ағарту ісінің де қаралғандығын айтпасақ, онда сиездің саяси маңызы мен көздеген мақсатын толық түсіне алмағандық танытар едік. Сиезд бұл мәселе бойынша Міржақып Дулатұлының баяндамасын тындап, талқылап және ол бойынша қаулы қабылдап, бес адамнан тұрған комиссия құрды...

Жалпы, алаштық интеллигенция арасында большевиктер бағдарламасы әуел бастан-ақ қолдау тапқан жоқ. Олардың түсінігі бойынша, большевиктер ұстанған бағыт Қазақстан емес, тіптен Ресейдің өзіне де азапты болашақ әкелетін бағыт болатын. Алаш қайраткерлері ең алдымен большевиктер бағдарламасындағы қоғамдық меншікке көшу туралы пікірді үзілді-кесілді қабылдаған жоқ. Өйткені олардың ойы бойынша, қазақ қоғамы жағдайында мұндай шараға бару мүмкін емес-тін, тіпті ондай әрекет, біріншіден, оны қабылдауға мүлдем даярлығы жоқ қазақ бұқарасы арасында түсінбеушілік туғызса, екіншіден, әлеуметтік теңдік орнатудан бұрын, әлеуметтік апатқа апаруы толық мүмкін еді... (Мәмбет Қойгелдиев. “Алаш Орда”, “Егеменді Қазақстан”, 18-қаңтар, 1992).

* * *

1919-жылғы ВЦИК кешірімінен кейін, ол совет платформасында жұмыс істегісі келді. Бірақ оны Қазақстан большевиктері сенімсіз адам санатында түрмеге жауып тастайды. Соған орай Москваға, Ұлт істері жөніндегі халық комиссары И.В.Сталинге Ташкенттен мынадай мазмұндағы телеграмма жөнелтіледі: **“Кирреспублика өкіметінің жарлығымен 14-октябрьде Қарқаралыда Әлихан Бөкейханов тұтқынға алынды. Алашордашыларға амнистия жариялаған декретті еске ала отырып, Совет-**

тің жергілікті қазақ халқы бұқарасымен байланысының әлсіздігін және Киргизия Советтерінің соңғы съезі жұмысының нәтижесінде орнаған ахуалды, сондай-ақ бұл оқиғаның қазақ халқы бұқарасына қолайсыз әсер етуі ықтималдығын ескере келе, сізден осы іске араласуыңызды өтіну қажет деп есептейміз, негізі жоқ болған жағдайда Бөкейханов абақтыдан шапшаң босатылсын. ТүркЦИК председателінің орынбасары Қожанов. Түрк СНК председателі Рысқұлов”. (“Советская степь”, 18.10.1930). Ұзамай Әлихан Нұрмұхамедұлы түр-меден шығып, Москваға аттанады...

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов СССР Жоғарғы сотының пленумында ақталды. Ол 1937-жылғы 14-июльде өзінің Москвадағы пәтерінен әкетіліп, 1938-жылдың майында, 68 жасында, НКВД қапастарының бірінде атып тасталған болатын (**Бейбіт Қойшыбаев. “Қазақ әдебиеті”. 9-маусым, 1989).**

* * *

Таза арап әліпбиінде 29 әріп болатын. Солардың ішінде *т, с, ч, г* және тілдің ұшымен, тілді шайнап сөйлегендегідей айтылатын 3 әріптері “қатты”, “жұмсақ” болып екі түрлі жазылушы еді (орыстың ескі әліпбиіндегі “фита”, “ять”, “ижица”, “десятирочное і” сияқты басы артық әріптер). Ал енді фарсы, орыс тілдерінен кірген сөздерді жазу үшін тағы төрт әріп — *ң, з, в, ж* қосылған. Ахаң қазаққа ислам дінімен бірге келіп сіңіп кеткен осы әріптердің негізінде 24 әріптен қазақ әліпбиін жасап, жазуымызды оңайлатумен қатар, жазба тіліміздің жеңілдеуіне жол ашты. Лингвистер әліпбиде әріптің неғұрлым аз болғаны жақсы дейтін. Мысалы, еврейлерде (иврит) 22 әріп қана бар көрінеді.

Осы Ахаңның жасап берген әліпбиімен ел хат танып, ғылыми еңбектер, оқулықтар, жазба, ауыз әдебиеті нұсқалары осы әріппен басылып жұрттың көзі әбден үйреніп қалған кезде “жаңашылдар” арап әліпбиі қазаққа келмейді, үйренуге қиын деп, латын әріпін тықпалады. Жиырмамыншы жылдардың аяқ кезінде жұрт қызыл кеңірдек болып, бірі латынды жақтап, екінші жағы арапты жақтап айтысып жатты, сөйтіп ақыры латынға көшіп, өткен ғасырлардан арапша басылған әдебиетіміздің бәрі кейінгі ұрпаққа “қытай грамотасы” болып шыға келді... (**Ғалым Ахмедов. “Алаш “Алаш” болғанда”, Алматы. “Жалын”, 1996).**

АЛЕКСАНДР ВИКТОРОВИЧ ЗАТАЕВИЧ

41

*1869-жылы 20-наурызда Ресейдің Орлов облысында
туып, 1936-жылы 6-желтоқсанда
(Сәбитше 07.12. – “Өсу жолдарымыз”, 563-бет)
Мәскеуде қайтыс болды*

* * *

Қазақ әндерін, күйлерін тұңғыш нотаға түсіруші әрі тұңғыш жинаушы;

“Қазақ халқының мың әні”, “Қазақтың бес жүз әні мен күйі” деген атпен қазақ әндері мен күйлерін тұңғыш кітап етіп бастырған адам;

Қазақтың халық композиторлары Құрманғазының, Тәттімбеттің, Дәулеткерейдің, Біржанның, Ақанның, Абайдың, Мұхиттың, Ыбырайдың, Шолпанның (Сырдың Қараторғайы), тағы басқалардың шығармаларын, өмірбаянын тұңғыш жазбаға түсіруші

* * *

Орынборда біздің делегация бөлініп орналасты: азшылығы гостиницаға, көпшілігі “Еңбек сарайы” аталатын үйге, мен соңғы түсушілердің бірі болдым.

Сондай тығыз уақытқа сыя алмай жүрген күндердің біреуінде, асханада тамақ ішіп отырған маған: зор толық денелі, кең иықты, төстек кеуделі, үстінде әскер формалы тігілген сарғылт кителі, аяғында ақ пимасы, көк шалбары бар, мойнына жұқалау қара түбіт шәлі ораған, беті сүйекті, мұрны қоңқақ, томпақ үлкен көзіне шынысы жалпақ пенсне киген европалық бір адам жақындай берді де:

– Сізбен танысуға бола ма? – деді.

– Әрине, болады! – дедім мен түре кеп.

– Отырыңыз! – деді ол қолдасқаннан кейін, өзі отыра беріп, мен де отырғаннан кейін:

- Затаевич. Композитор. Естіген боларсыз? – деді ол.
- Естіген жоқпын, – дедім мен басымды шайқап, иығымды көтеріп. Ойымда “Бұл не қылған адам?” деп отырмын.
- Білмесеніз білесіз, – деді ол маған, қалың қабағын түйе күлімсірей қарап. – Сізді әнші деп естідім...
- Құдай сақтасын! – дедім мен күліп, – Кәсіп қылған жұмысым емес ол.
- Былайша ...енді...айтасыз ғой?.. Жас жігітсіз ғой?
- Аздап. Оңашада. Немесе аз ғана құрбы-замандас арасында.
- Домбырамен ғой?
- Оны да аздап білем.
- Домбыра бар ма жатқан жерлеріңізде?
- Көрмедім. Жоқ қой деймін.
- Қандай әндерді білесіз?
- Мен білетін әндерімнің кейбірін атап ем:
- Ақырын айтып көріңізші! – деп өтінді Затаевич.
- Асханада отырып ыңырсуға мен ұялдым.
- Қайда жатасыз? – деп сұрады ол.
- Еңбек сарайында.
- Білем. Болдым. Кешке, конференциядан босаған шағыңызда барам...
- Ол суық үй және бұл арадан бірталай жер. Түнде босаймыз біз. Қазір аязды боран боп тұр ғой. Қиын ғой баруыңыз.
- Қиын болса да барам.
- Шам жоқ онда. Майшам жағып отырамыз.
- Сонда да барам.
- Не істейсіз сонда? – дедім мен, бұл адамның өз ырқынан қайтпауына таң қап.
- Білген әндеріңізді айтасыз, мен оларды жазып алам.
- Қалай?
- Нотаға.
- Затаевичтің әлгінде “композитор” деген сөзіне түсінген жоқ едім, ол менің бұрын білмейтін сөзім еді, “нотасына” түсіндім, ол сөздің не екенін білем. Әңгімелесуші адамымның кім екенін мен енді ғана жорамалдай бастадым. Сондықтан:
- Жағдай жоқ қой жазуыңызға. Үйдің суықтығының, жарығы көмескілігінің үстіне, конференциядан қайтқан жұрт тез жатып қалады. Ән айтып оларды қалай мазлаймыз? – дедім.

– Оқасы жоқ, – деді Затаевич күліп, – менің пайдам ғана емес, сіздердің, яғни қазақтың да пайдасы. Оның ән-күйлері әлі нотаға түскен жоқ. Олар ұшан-теңіз. Жинау керек оларды, нотаға түсіру керек. Бұл қызметті алғаш бастаушы адамның мен бірімін. Ерінбеніз, көгершінім! Халқыңыздың пайдасы үшін ерінбеніз!.. Конференцияға келген бірталай адамнан ән жазып алдым. Сізден де жазып алам.

– Менің білетінімді қайдан естідіңіз?

– Оның сізге қажеті жоқ...

Еңбек сарайындағы менің бөлмеме Затаевич түнгі сағат оннан кейін келді. Уәде бойынша мен оны күтіп отырдым. Өзге серіктерім жатып қалды.

Есік қағылғанда, үстел үстіндегі майшамды көтере қарсы алсам, Александр Викторович сыртқы киімімен келіп тұр екен, үсті-басы қар.

– Боран қатайып кетті, – деді ол, басындағы құлақшының қолына ала сілкіп, үстін қағынып. – Суық та күшті, бет қаратпайды. Жел де күшейді...

– Осындай түнде азап шегіп... – деп келе жатыр ем:

– Айтпаңыз ол сөзді, көгершінім, – деді Затаевич, – маған асығу қажет. Сіздер тез тарайсыздар одан кейін қолыма түсемісіздер. Қолға түскен қымбатты пайдаланып қалу керек...

– Менің әнді жақсы айта алатынымды қайдан білесіз?

– Маған сіздің жақсы иә жаман айтуыңыз қажет емес, ән қажет. Әнді естіп жазып алсам болды, жақсы-жаманын өзім айырып алам...

Мен Александр Викторовичқа шешінуді өтініп ем, үй ішінің ауасын ішіне жылыдамдата тартып шығарып көрді де:

– Кеше бұдан көрі жылырақ сияқты еді, бүгін суығырақ екен. Өзім аздап грипптеу болып жүр ем, киімшең отырам, – деді.

– Өзіңіз де жылырақ киініңіз! – деді ол маған отыра беріп. – Мен сізді біраз әурелеймін. Мүмкін, қонып та қалуым! – деді ол қуланып.

Май шамды ортаға ала, үстелдің екі басына қарама-қарсы отырғаннан кейін:

– Кәне, айта бастаңыз білетін әндеріңізді, – деді.

Мен алғаш ыңырсып екі-үш ән айтқанда, Александр Викторович ықыласпен тыңдап қана, “тағы да, тағы да” деп отырды да, “Мақпалды” айтқанымда: